
УДК 049.32+811.161.2+811.161.1'27

ПЕРШЕ В УКРАЇНІ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СУРЖИКУ: МІЖ КОМОЮ І КРАПКОЮ

Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 135 с.

Уже в роки незалежності Україна придивилася до свого мовного обличчя і «здивувалася» своїй багатолікості. З телеекранів, по радіо, з виступів високопосадовців і в розмовах пересічних мовців вона почула себе — і жахнулася, наскільки очевидними стали процеси маргіналізації мовного життя народу, наслідки політики “вільного розвитку національних мов”. Суржикізація суспільства завершила зміни, яких зазнала українська мова внаслідок потужного однобічного впливу російської впродовж тривалого періоду “гармонійної” двомовності.

“Кровозмісне дитя білінгвізму”, як влучно назвав суржик письменник Юрій Андрухович, заповнило всі сфери мовного життя — починаючи від побутового спілкування й закінчуючи художніми текстами. Аналіз сучасного стану мови не обходиться без того, щоб не сказали щось про суржик. Його називають гримучою сумішшю, мовним безладом, шельменкоденщицьким мовленням, мовою-калікою, імперським діалектом, колоніальним гібридом, “мічурінським гібридом”, інвалідним покручем, полтавським російським. Переважно потрактовують його як хворобливий стан мови.

Якщо спочатку суржик намагалися не помічати, згодом почали використовувати з педагогічною метою, піднімаючи, як це заведено було говорити, рівень мовної культури, то сьогодні — це предмет наукових зацікавлень. У літературі про українсько-російське мішане мовлення можна натрапити на різні підходи до його вивчення: соціолінгвістичний, психологічний, лінгвістичний, педагогічний, естетичний. Є всі підстави вирізняти ще й політичний аспект.

© О.Г. РУДА, 2011

У вивченні цього явища нашої лінгвальної дійсності накреслився новий етап. Його знаменує поява першої в Україні монографії, в якій висвітлено історію виникнення, поширення і сучасного побутування суржику. Її авторка — знаний в Україні соціолінгвіст, доктор філологічних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія” Лариса Терентіївна Масенко — понад десять років досліджує мовне буття українців у незалежній Україні.

Праця зацікавила широке коло читачів, що засвідчують численні обговорення монографії в громадських колах і різноманітних інформаційних ресурсах. З лютого цього року в рамках Днів науки відбувся круглий стіл, на якому авторка презентувала результати свого дослідження. Захід зібрав науковців як з України, так і з-за кордону. Жвавість обговорень порушених питань якнайкраще свідчить, наскільки ця проблема справді болить не лише фахівцям, а й широкому загалу.

Від першого практичного посібника з реєстрами ненормативних зросійщених слів “Антисуржик” (1994) і до першого монографічного дослідження суржику, яке з’явилося за межами України, — “Surżyk Historia i terażniejszość” (“Суржик. Історія і сучасність”) (2010) Артура Брацкі минуло чимало часу, позначеного більш чи менш вдалими спробами теоретичних досліджень змішаної субмови; проведено кілька міжнародних симпозіумів, присвячених структурним і соціальним аспектам опису цього мовного явища; енциклопедія “Українська мова” приросла відповідною статтею авторства Олександра Тараненка. Водночас очевидним було те, що завдання, які стояли перед дослідниками українсько-російського різновиду мовлення, а саме: визначення його місця в системі усних форм побутування української мови, критеріїв такого визначення, чіткого розмежування інтерферованих і мішаних форм мовлення, встановлення інтерференційного порогу, за яким можна говорити про конвергенцію двох мов, а також ролі психолінгвальних та соціальних настанов мовців, залишалися не розв’язаними.

Справді, попри поступове накопичення наукових розвідок, присвячених суржикові, оформлених головню як наукові статті, в Україні досі не було ґрунтовних праць, які б досліджували це мовне явище. Перед лінгвістами стояло завдання, спираючись на ретельне опрацювання наукових джерел та солідну базу зразків мішаного мовлення, узагальнити напрацювання в цій царині, проаналізувати дефініції цього різновиду мовлення, науково аргументувати його місце в мовній системі, визначити соціальну й психологічну природу мовного гібрида, а насамперед — його лінгвістичні характеристики.

Якщо не весь масив окреслених питань, то принаймні більша частина актуальних, навіть злободенних проблем знайшла відображення в монографії Лариси Масенко.

Праця вміщує дев’ять розділів, у яких феномен суржику розглянуто не тільки в мовознавчому, а й в соціокультурному та психолінгвістичному аспектах. Окрім проблеми термінологічного визначення

мовного явища, науковець аналізує дефінування суржик у масовій свідомості й публіцистичному дискурсі, використання мовного гібрида з маніпулятивною метою в радянській і пострадянській масовій культурі, як стилістичного ресурсу та мовного засобу саморозкриття персонажів у творах класичної та сучасної художньої літератури.

“Суржик: між мовою та язиком”, без сумніву, є результатом багаторічного ретельного опрацювання класичних зарубіжних наукових і науково-публіцистичних праць з лінгвістики, історії, соціології й новітніх вітчизняних джерел. Авторка будує своє дослідження на найсучасніших методах соціолінгвістики, при цьому праця не позбавлена певної мозаїчності й строкатості, «ліричних відступів», притаманних постмодерним дослідженням, які вже традиційно здійснюються на межі різних наукових дисциплін.

І хоча дослідженню бракує лінгвістичних описів зразків відповідного мовлення, які б спиралися на великий масив польових записів, це в монографії компенсовано результатами соціолінгвістичних опитувань, досліджень у фокус-групах, проведених студентами українських вишів. Для ілюстрації наукових тез і поточних висновків Лариса Терентіївна з легкістю оперує даними польових досліджень, отриманими в межах різноманітних проектів. Ґрунтовність дослідження засвідчує обізнаність авторки з результатами соціологічних, демографічних і психологічних досліджень, здійснених в Україні в різні роки.

На початку викладу матеріалу Лариса Масенко порушує питання термінологізації слова “суржик”. Багато дослідників цього явища вважають, що через небажану оцінну конотацію лексеми її взагалі не слід термінологізувати. Натомість мовне явище обростає епітетами, номінаціями, які відображають екзистенційні переживання, мають негативну конотацію. Авторка не береться розв’язати цю емоційно забарвлену дискусію, що її породив науковий і публіцистичний дискурс, зауважуючи лише, що лексема **суржик** має вживатися для позначення специфічно українського явища мовної комунікації. Суржик — не унікальна субмова змішаного типу, а українська специфіка терміновжитку, зауважує науковець.

Справді, мішані різновиди мовлення — піджини і креоли, лінгва Франка — характерні для соціолінгвальних ситуацій у колоніальних і постколоніальних країнах. А суржик за своїми структурними й функціональними ознаками відповідає піджині. Лариса Терентіївна розглядає аргументи, висунуті за і проти ототожнення суржик з піджинами, які в наступних поколіннях мовців формуються в креольські мови, але не робить остаточного висновку, залишаючи питання відкритим. Натомість вона цитує відомого науковця Юрія Шевельова: “... українська мова на Україні виробила інше своєрідне явище, що дістало там і свою назву — суржик...” (с. 7).

Авторка намагається розкрити соціальну природу суржик у й окреслити психоемоційні процеси, які супроводжують його формування і використання. Помічено, зазначає вона, що в словниковому,

метафоричному, значенні лексеми **суржик** закладена суттєва ознака — пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту. На підтвердження послідовності сприйняття суспільством цього мовного феномена дослідниця наводить означення суржиків, зібрані методом опитування респондентів, а також інші емоційно забарвлені дефінування в публіцистичних і науково-публіцистичних працях, акцентує престижність української мови на протизвагу зневазі до суржиків, поширеній в експертній оцінці й масовій свідомості.

Особливо наголошено в роботі, що твердження, яке трапляється, не тільки в публіцистичному, а й в науковому дискурсі, про абсолютне переважання суржиків в побутовому спілкуванні української людності не тільки некоректне, а й позбавлене наукової аргументації.

Дискусійним у фахових колах залишається питання, чи є суржик новою мовою, побудованою на уламках двох мовних систем. Проаналізувавши аргументи, висунуті колегами, відома соціолінгвістка переконує, що суржик є безсистемним, хаотичним поєднанням елементів двох мов, субкодом, позбавленим навіть на рівні ідіолекту стабільного узусу. Суржик — сукупність таких ідіолектів.

У своїй монографії Лариса Терентіївна Масенко робить, варто сказати, вдалу спробу розібратися у плутанині з ідентифікацією суржиків. Зокрема, авторка докладно зупиняється на питанні місця суржиків в системі усних форм побутування української мови. Проаналізувавши дефініції суржиків і просторіччя в українській та російській лінгвістиці, вона доходить висновку, що суржик правомірно співвідносити у функціональному плані тільки з нелітературним типом російського просторіччя. Але наполягає, що інші характеристики російського простомовного мововжитку не відповідають специфіці формування й поширення мішаного типу мовлення. “Російське просторіччя належить до внутрішньомовних явищ, тоді як суржик — до міжмовних” (с. 57).

У книжці висвітлено історію виникнення й поширення суржиків. Цікавим і новаторським є спостереження того, як змінювалися групи суржикомовців. Якщо у XVIII ст. літературні твори фіксують пародійне макаронічне мовлення персонажів — сільської й містечкової адміністрації, асимільованої через російськомовну освіту, або джерелом появи суржиків була солдатчина (ідіолекти селян, зросійщених під час військової служби), то через кілька століть, на початку XX ст., це вже інша соціальна група. Причиною суржикізації сільського населення, зауважує Лариса Терентіївна, було демографічне зростання міського населення й інтенсифікація контактів між українським селом і зросійщеним містом. Передусім важливого значення набули соціально нерівноправні стосунки між носіями російської й української мов.

Охоплення різних аспектів побутування суржиків, а також кваліфікацію цього специфічного мовного феномена неможливо здійснити без глибокого вивчення явищ білінгвізму, інтерференції, змішування мов. У відповідному розділі праці авторка, подаючи визначення і відмінності між зазначеними мовними процесами, наголошує, що потріб-

но розрізняти явища інтерференції й конвергенції. “Серед розмаїтих розмовних форм побутування української мови значно ширше представлені типи інтерферованого мовлення, яке позначене більшим чи меншим впливом російської мови, але яке не можна вважати мішаним” (с. 38-39). Дослідниця порушує проблему визначення інтерференційного порогу, за яким починається процес мовної міксації. Причиною складності цього завдання, як зазначає Лариса Масенко, є відсутність наукових засад для такого розрізнення через мовну політику радянського періоду, коли дослідження обґрунтовували “гармонійність” національно-російської двомовності. Не дивно, що над дослідженням білінгвізму в Україні тяжіли ідеологічні догми, а тому зразки мовлення, в якому змішувалися два мовних коди, ігнорувалися. І пізніше, в пострадянський період, специфіка процесів змішування в суржику компонентів двох мов не була предметом лінгвістичного аналізу.

Глибоко проаналізувавши класичні праці дослідників білінгвізму й конвергенції мов, зокрема А. Росетті, а також дослідження змішування в білоруській трасянці елементів російської та білоруської мов на морфологічному рівні, Лариса Терентіївна робить висновок, що внаслідок значної кількості спільних для української та російської мов граматичних форм критерій морфологічної гібридизації не може бути достатнім для кваліфікації мовлення як змішаного. На її думку, не менш важливим є лексичний і фонетичний критерії. “Попри присутність в українському мовленні білінгвів порушення мовних норм у різних пропорціях, зумовлених такими факторами, як культурно-освітній рівень мовця, частота вживання ним української, сферами її вживання тощо, в інтерферованому ідіолекті граматична і словотвірна структура висловлювань і переважна частина лексики належать українській мові” (с. 64). Неповне збереження в мовленні носія суржику української основи, зокрема на фонетичному й морфологічному рівнях, пояснюється недостатнім володінням мовця російською мовою, до якої він прагне наблизити своє мовлення. Словом, елементи російської мови, що потрапляють у мовлення багатьох білінгвів і роблять його інтерферованим, носять спорадичний характер і не розхитують базові структури української мови. “Суттєва відмінність між білінгвом і суржикомовцем полягає в тому, що мовну поведінку двомовця регулює механізм перемикавання коду, який не дозволяє йому змішувати мови, натомість у носія суржику цей механізм зламано”, — узагальнює свої судження авторка (с. 68).

Відштовхуючись від наведеної вище тези, Лариса Масенко заперечує тим дослідникам, які констатують, що мовлення російськомовних громадян, які мають потребу в оволодінні державною мовою, формується як російсько-українська суміш, аналогічна суржикові. Також вона не погоджується з поглядами так званих «захисників» суржику, які вітають його посередницьку роль у процесі оволодіння українською мовою.

Ця фахова й громадянська позиція дослідниці впливає з твердого переконання, що поширення мовлення, в якому зруйнована діалектна або загальнонародна основа української мови, створює сприятливий ґрунт для подальшої експансії російської мови. І справді, нечисленні вітчизняні дослідження, що проводилися в Україні в середовищах носіїв суржику, засвідчують, що діти суржикомовців — етнічних українців у подальшому переходять на російську мову.

“Мовне пристосуванство”, “втрата ціннісних орієнтацій”, “неповага до рідної мови”, “обмежене сприйняття української мови в одній її функції — спілкування” — ось, на переконання авторки, основні мотивації мовної поведінки носіїв суржику. Лариса Терентіївна припускає, що українсько-російський мовний гібрид формує таку ж, але вже колективну, “проміжну” свідомість. Змаргіналізованість і культурна їхня креолізованість найбільше бентежать дослідників-психолінгвістів. Лариса Масенко вслід за багатьма вченими наголошує на такому рівні акультурації носіїв суржику, який межує з культурною асиміляцією, що призводить до втрати самоідентифікації та відмови від своєї культури. Більше того, поверхнєве ознайомлення з російською культурою робить цих особистостей просто знекультуреними, що загрожує суцільною люмпенізацією населення.

Авторка на сторінках “Суржику...” неодноразово висловлює прикрість з приводу того, що звільгаризовану українсько-російську мовну суміш експлуатують і популяризують окремі представники масової культури, відповідно сприяючи її поширенню серед молоді. Ця практика, як виявляється, має давню традицію. У монографії детального аналізу здобула радянська масова культура, за посередництвом якої реалізовувався ретельно спланований проект маніпулювання свідомістю. Через використання сміхових жанрів популярної культури впроваджувалося сприйняття російської мови як норми спілкування, а української — як її порушення. Проаналізовані загальновідомий радянський проект — дует Тарапуньки і Штепселя, перший з яких говорив суржиком і грав недоумкуватого неосвіченого провінціала; комедія за п’єсою О. Корнійчука “В степах України”, в якій суржикомовні персонажі формують простацький, малограмотний колективний образ селянства.

У роки незалежної України через нездатність влади захистити свій інформаційно-культурний простір російська продукція залишилася панівною в усіх сферах масової культури. Крім того, продовжується радянська практика маніпулятивного «спрощення» української мови. Саме з цією метою в російськомовних телепрограмах широко використовується суржик (варто лише згадати “СВ-шоу” (Верка Сердючка), “Довгоносики”, “Кролики”) як недолуга мова на тлі повноцінної російської.

Розгляду в праці отримало відображення процесів акультурації й зросійщення українських міст, а відтак експансії гібридних форм мовлення в села, у творах художньої літератури (запропоновано соціально-

культурні характеристики персонажів Григора Тютюнника, Валерія Шевчука, Оксани Забужко, Юрія Андруховича, Ірини Марченко, Олександра Ірванця тощо). Образи в розглянутих творах відтворюють психологічну атмосферу національної та соціальної змаргіналізованості, пристосуванства, поведінкову амбівалентність, обмежений світогляд і низький культурний рівень суржикомовців.

Незважаючи на яскраво змальовану загрозу суржику для розвитку української мови в державі та всього буття нації, авторка рецензованої монографії сповнена оптимізму – в перспективі, за умови впровадження послідовного мовного планування, зокрема українізації системи освіти та інформаційно-культурного простору, переконана вона, мішана субмова звузить ареал побутування, поступившись місцем українській літературній мові та координативному білінгвізмові. Лариса Масенко не має сумнівів у тому, що побутування суржику в майбутньому не має перспектив. Хоча зауважує, що напрям розвитку суржику цілком залежить від державної мовної політики.

Здавалося б, ця без перебільшення новаторська розвідка охоплює всі аспекти побутування суржику в мовному просторі України. Та поза межами дослідження залишилися окремі аспекти, які, зрештою, зауважують респонденти в обговореннях монографії на читацьких інтернет-форумах. Йдеться про навмисне, демонстративне вживання суржику, нехтування офіційними нормами правопису, що підкреслює особливий неформальний характер віртуального мережевого спілкування, норми та звичаї якого є більш вільними та ексцентричними порівняно із спілкуванням у реальному житті. Варто зауважити, що використання суржику може бути комунікативною стратегією білінгва, який чудово володіє як українською, так і російською мовою, але навмисне «ламає» механізм перемикавання кодів у спілкуванні в родинному колі, із суржикомовними друзями, сусідами, колегами з метою створення умов для психологічно комфортного спілкування.

Також поза увагою дослідниці залишився такий мотиваційний чинник використання суржикового мовлення, як несформованість власне українського міського сленгу в українськомовному середовищі, що змушує молодь залучати до свого лексикону одиниці російського сленгу у відповідному фонетичному й граматичному оформленні, причому без намагання наблизити своє мовлення до російської мови.

Подаючи окремі зразки суржикового мовлення, записаного в межах різноманітних проектів та індивідуальних досліджень, Лариса Терентіївна Масенко зауважує брак масиву польових записів, на яких би ґрунтувалися серйозні лінгвістичні описи суржику. Безперечно, праця, яка міститиме мовознавчий аналіз значного обсягу дослідницьких матеріалів, мовне портретування респондентів з відповідною соціокультурною паспортизацією, дасть відповіді на питання, які досі залишаються відкритими: який відсоток інтерферем перетворює мову на суржик? якого саме типу ці інтерферери? чи зберігають вони свою стійкість? які різновиди суржику можна вирізнити? та інші.

Книжка написана цікаво, не обтяжена занадто термінологічним масивом, структурована, що робить науковий виклад доступним для осмислення широким колом читачів. Разом із тим фахівці з соціо- та психолінгвістики знайдуть у цій науково виваженій праці поживу для роздумів, стимули до особистих наукових пошуків, а може, й до наукового опонування.

Олена Руда (Київ)

Olena Ruda (Kyiv)

THE FIRST MONOGRAPHIC RESEARCH OF SURZHYK IN UKRAINE:
BETWEEN A COMMA AND POINT

Book review on: Masenko L. T. Surzhyk: between the Ukrainian and Russian languages. — Kyiv, 2011. — 135 p.